

olan bu grup Mani'nin vekili olarak cemaati yöneten bir lider, on iki öğretici, yetmiş iki piskopos, 360 kişilik yaşlılar grubu ve sıradan seçkinlerden oluşmaktadır. Sıradan seçkinler arasında kadınlar da yer alırken diğer birimler sadece erkeklerle mahsustur.

İslâm Kaynaklarında Maniheizm. Maniheizm, tevhid inancına aykırı olan düalist karakterli ve âlemin ezeliğini gerektiren inanç sistemleri sebebiyle kelâm kitaplarının ilâhiyyât bölümlerinde, "el-milel ve'n-nihal" türü mezhepler tarihi kitaplarında ve diğer tarih kaynaklarında kurucusunun ismine nisbetle Mâniyye, Mâneviyye veya Mennâniyye isimleriyle ele alınmıştır.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî *Maḳālâtü'l-İslâmîyyîn* adlı eserinde (s. 332, 336, 337, 349). Mennâniyye'nin insanı kendileri de cisim olan beş duyudan ibaret saydığını, onlara göre her şeyin nur ve zulmetten meydana geldiğini belirtmiştir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî *Kitâbü't-Tevhîd*'inde (s. 239-249), Mennâniyye'nin âlemin nur ve zulmet olmak üzere kadîm ve ezeli iki prensipten yaratıldığına, bunların bir gün ayrılacağına inandığını aktardıktan sonra onların tasvir ettikleri prensiplerin ve birleşmelerinden meydana gelen âlemin de aslında sonlu olduğunu ispat yönünde farklı deliller ileri sürmüştür. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî* adlı eserinin diğer dinlere ayırdığı V. cildinde (s. 9-15) öncelikle tevhid inancına aykırı bulduğu düalist inanç sistemlerini (Seneviyye) ele almış, onlardan Mâniyye'nin âlemin nur ve zulmet olmak üzere kadîm ve ezeli iki prensipten yaratıldığına, bu iki aslın da farklı cevher, nefis, fiil ve sıfatlara sahip bulunduğuna inandığını, ancak yaratılışı sağlamakta iki kadîm aslın bir araya gelme ve ayrılma hususunda görüş ayrılığına düşüğünü belirtmiştir.

Abdülkâhîr el-Bağdâdî, Mani'nin tenâsühe ve âlemin ezeliğine inandığını, ona göre bedenlerinden ayrıldıktan sonra doğru kimselerin ruhlarının nura giderek orada ebedî mutluluk içinde kalacağını, kötülerin ruhlarının ise arınmaya kadar hayvanların bedenlerine geçeceğini ve daha sonra nura kavuşacağını aktarmaktadır (*el-Fark*, s. 271). Şehristânî ise Mâneviyye olarak adlandırdığı bu dinin, âlemin nur ve zulmetten meydana geldiği temel prensibi üzerine kurulduğunu ifade ettikten sonra bu iki prensibi birbirinden ayıran temel özelliklere geniş yer vermiş, âlemi meydana getirmek için bir

araya gelmeleri hususunda ortaya çıkan görüş ayrılıklarına değinmiş, Mani'nin bütün mallardan onda bir nisbetinde zekâtı, günde dört vakit namazı ve duayı emrettiğini, yalan söylemeyi, adam öldürmeyi, hırsızlığı, zinayı, sihri ve putlara tapınmayı yasakladığını belirtmiştir (*el-Milel*, I, 244-249). Tarihçi Ya'kûbî de Sâsânî Kralı I. Şâpûr ve I. Behram dönemlerinde Mani'nin ve onun ölümünden sonra öğrencilerinin faaliyetleri hakkında bilgi vermekte, Mani'nin kitapları ve öğretilerini de ana hatlarıyla tanıtmaktadır (*Târîh*, I, 159-161).

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kûbî, *Târîh*, I, 159-161; Eş'arî, *Maḳālât* (Ritter), s. 332, 336, 337, 349; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 239-249; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 271; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, V, 9-15; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 244-249; S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge 1955; J. P. Asmussen, *Manichaeism Literature*, New York 1977; *The Cologne Mani Codex* (trc. R. Cameron – A. J. Dewey), Missoula 1979; K. Rudolph, *Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion* (trc. R. Mc. L. Wilson), Edinburgh 1983, s. 326-342; S. N. C. Lieu, *Manichaeism*, Manchester 1985; Harun Güngör, "Maniheizm", *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V (1988), s. 145-166; G. Gnoli, "Manichaeism", *ER*, IX, 161-170; W. Sundermann, "Dinâvariya", *Elr.*, VII, 418-419.

ŞİNASI GÜNDÜZ

MANİSA

Ege bölgesinde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Eski adı Sipylos (Sipil) olan Manisa dağının kuzey eteğinde Gediz nehrinin geçtiği ovanın kenarında denizden 50-70 m. yükseklikte yer alır. Anadolu'nun iç kesimlerini Ege denizi kıyılarına bağlayan yol üzerinde önemli bir yerleşim yeridir. Tarih boyunca bu özelliğini koruyan şehir, Osmanlı döneminde XVI. yüzyıl sonlarına kadar hânedan mensubu şehzadelerin idarî tecrübe kazanmak üzere bulundukları siyasî merkez olarak dikkati çekmiştir. Manisa adının nereden geldiği hususu tartışmalıdır. Genel olarak adını bu bölgeye yerleşen Magnetler'den aldığı, bundan dolayı Magnesia dendiği kabul edilir. Antik kaynaklarda Büyük Menderes nehri civarındaki Maiandros (Menderes) Magnesia'sından ayırt edilmek için buraya Magnesia ad Sipylos (Sipil Manisası) denmiştir. Magnesia zamanla Türk hâkimiyeti sırasında Mağnisiye, Mağnisa, Manisa şekline dönüşmüştür.

Tarih. Eskiçağ'larda Batı Anadolu'nun Lydia / Lidya denilen kesiminde yer alan şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğu bilinmemektedir. Bugünkü şehrin 7 km. kadar doğusunda bulunan harabelerin (Tantalıs) ilk iskân mahalli olduğu ve milâttan önce II. bine çıkan bir geçmişi bulunduğu ileri sürülür. Hititler'in etki alanına giren ve milâttan önce XII. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'ya gelen kavimlerce tahrip edilen bu şehrin yerine Frigler'in Spiylos adlı bir yerleşim yeri kurdukları, milâttan önce VII. yüzyılda bu civarda ortaya çıkan ve Magnesia denilen şehrin bunların yerini aldığı belirtilir. Sipil / Manisa dağının eteklerinde son derece müstahkem bir mevkiye önündeki geniş ovaya hâkim bulunan Magnesia bir süre Lidyalılar'ın idaresinde kaldı. Onların Persler'e yenilmesi üzerine (m.ö. 546) I. Pers satraplığına dahil edildi. Meşhur kral yoluna yakın olması sebebiyle ekonomik yönden gelişme gösterdi. Ardından Büyük İskender'in nüfuzu altına girdi. Onun ölümünden (m.ö. 323) sonra haleflerinin (Diadokhlar) mücadelesine sahne oldu. I. Selevkos milâttan önce 281'de bütün Küçük Asya'yı ele geçirince şehri oğlu I. Antiokos'un idaresine verdi. Milâttan önce 245 yılına ait bir kitâbeden şehrin Smyrnalı (İzmir) bir kumandanın idaresinde askerî bir koloni olduğu anlaşılmaktadır. Burası bir şehir (polis) değil askerî bir üs haline gelmiş ve İzmir ile birleşmişti. Selevkiler arasındaki taht mücadelelerinden etkilenen şehir bir ara Bergama Kralı I. Attalos'un nüfuzu altına girdi. III. Antiokos'un kuzeni Akhaïos milâttan önce 220'de burayı yeniden ele geçirdi. Milâttan önce 190'da Romalılar Magnesia yakınlarındaki savaşta III. Antiokos'u yenince şehir halkı elçiler göndererek Roma hâkimiyetini kabul etti. Roma Senatosu, şehri savaş sırasında kendilerine yardım eden Bergama Kralı II. Eumenes'e bıraktı (m.ö. 189). Bergama hâkimiyeti altında iken para basma yetkisi tanındı. Milâttan önce 133'te Bergama Krallığı'nı vesayet altına alan Romalılar milâttan önce 126'da Bergama Krallığı'nın kontrolünü ele geçirince Magnesia da onların hâkimiyetinde muhtar bir yönetime kavuştu. Bir ara Pontus Kralı Mithridates'in hâkimiyetine girdiyse de bu durum çok kısa sürdü. Roma idaresi altında Asya eyaletinin önemli bir şehri oldu. Milâttan önce 20'de Augustus'un eyalet düzenlemeleri sırasında yarı otonom bir statü kazandı. Milâttan sonra 17'de bütün Gediz havzasını etkileyen şid-

detli depremde büyük hasar gördü. İmparator Tiberius tarafından yeniden inşa edildi. İmparator Claudius döneminde (41-54) su seti yapıldı, Efes-Manisa-Sipil yolu tamir gördü. Roma'nın ikiye ayrılması üzerine Doğu Roma'nın Batı Anadolu'daki önemli askerî üslerinden biri haline geldi, etrafı surlarla çevrildi ve tahkim edildi. Ayrıca bir piskoposluk merkezi oldu ve Thrakesion idarî bölgesi içinde kaldı. Latinler'in 1204'te İstanbul'u almalarından sonra İznik İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil edildi. İmparator III. İoannes Vatatzes (1222-1254) bir süre Magnesia'da oturdu, kendi adına bir kilise yaptırdı ve öldüğünde buraya gömüldü.

1071'den itibaren Anadolu'ya giren Türkler'in Ege sahillerine kadar uzandığı bilinen akınlarında şehrin nasıl etkilendiği hakkında bilgi yoktur. Ancak kuvvetli bir askerî istihkâma sahip bulunması bu akınlar sırasında durumunu koruduğuna işaret eder. Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu'nun sınır hattının biraz gerisinde kalan Magnesia'nın durumunda XIII. yüzyılın sonlarına kadar önemli bir değişiklik olmadı. Anadolu'nun Moğol nüfuzu altına girmesi sınır hattındaki diğer şehirler gibi Magnesia'ya da etkiledi. Moğol baskısından kaçan Türkmen boyları Batı Anadolu bölgesine yığıldı ve 1280'lerden itibaren siyasî birlikler kurarak bölgedeki şehirleri ele geçirmeye başladı. Bizans imparatoru 1302 baharında oğlu Mikael'i (IX.) bölgeye gönderdi. Magnesia yakınlarında kamp kuran Mikael Türkler tarafından kuşatıldı. Mağlûbiyete uğratılınca buradan Bergama'ya çekildi. Magnesia Bizanslı süvari askerlerinden Attalios adlı birinin yönetimine geçti. Türkler'le savaşmak üzere Bizanslılar tarafından parayla tutulan Katalan / İspanyol askerî grubu Roger de Flor liderliğinde 1304'te şehre geldiyse de Attalios kendileriyle anlaştı ve onları içeri sokmadı. Katalanlar burayı ganimetlerini muhafaza ettikleri bir depo gibi kullandılar. Hatta kurmayı düşündükleri

bağımsız İspanyol prensliğinin idarî üssü yapmayı da planladılar. Şehre giremeyince kuşatma altına aldılar da daha sonra geri çekildiler. Onların ayrılması üzerine Türkler baskılarını daha da arttırdılar. Bölgede faaliyet gösteren Saruhan Bey, 1305'e doğru etrafını ele geçirdiği şehri 1310'dan sonra 1314'e doğru uzun bir ablukanın ardından zaptetmeyi başardı. Manisa'nın fetih tarihi ve nasıl ele geçirildiği hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Halk arasındaki efsaneler Saruhan Bey'in Kirtık / Çaybaşı mevkiinden şehre girdiğini belirtir.

Saruhanogulları'nın merkezi olarak gelişme gösteren Manisa ilk defa Yıldırım Bayezid'in 791-792 (1389-1390) kışındaki askerî harekâtı sırasında Osmanlı idaresi altına alındı. Timur'un Yıldırım Bayezid'i yendiği Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden Saruhanoğulları'nın idaresine girdi. Ancak ondan önce Timur'un Batı Anadolu seferi ve İzmir kuşatması sırasında Timurlu askerlerin karargâhı oldu, Timur'un torunu Emîrzade Muhammed Sultan burada kışladı. Timurlu ordusunun çekilmesinin ardından Saruhanoğlu Orhan Bey 17 Ağustos 1402'de şehre gelip idareyi ele geçirdi. Osmanlı Padişahı Çelebi Mehmed 1405-1406'da Manisa üzerine yürüyerek şehre girdiyse de onun çekilmesinden sonra Saruhanoğlu İshak Bey'in diğer oğlu Saruhan Bey buraya hâkim oldu. Osmanlı idaresi ancak 818'den (1415) biraz önce tam olarak kurulabildi. Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından şehrin karşı karşıya kaldığı ilk olay, Şeyh Bedreddin'in müridlerinden Torlak Kemal'in yakalanarak Manisa'da idam edilmesidir (819/1416). Bunun ardından İzmir Beyi Cüneyd'in sebep olduğu karışıklıklardan etkilendi. Yanında muhtemelen Saruhanoğulları'na mensup şahısların da bulunduğu Cüneyd Bey şehir yakınlarında Osmanlı kuvvetleri karşısında yenildi (827-828/1424-1425). II. Murad bölgede sükûneti sağladıktan sonra buraya idareci olarak oğlu Alâeddin'i gönderdi (841/1437). Şehir XVI. yüzyılın sonlarına

kadar önemli bir olayla karşılaşmadı, ancak şehzadelerin gelişi, aralarındaki taht mücadeleleri, buradan padişah olarak ayrılmaları belli başlı hadiseleri oluşturdu. Bu dönemde âdeta ikinci bir siyasî merkez haline geldi. Özellikle II. Murad'ın, oğlu Mehmed'le (II) saltanat değişimi ve Manisa'ya gelişi ilk defa burayı bir siyasî merkez olarak Bursa ve Edirne'nin önüne çıkardı. Manisa'da tahttan çekilmiş bir padişah gibi davranmayan II. Murad şehrin imarında rol oynadı. Yeniden tahta geçince de oğlu Mehmed'i tekrar Manisa'ya yolladı (850/1446). II. Mehmed burada iken oğlu Bayezid (II) doğdu, ikinci defa tahta çıkınca da ortanca oğlu Mustafa'yı şehre gönderdi. Daha sonra Manisa II. Bayezid'in oğulları Abdullah'a, Şehinşah'a, Korkut'a, Âlemşah'a ve Mahmud'a ev sahipliği yaptı. Bu son iki şehzade Manisa'da iken vefat etti (909/1503 ve 913/1507). II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgası sırasında Manisa tekrar ön plana çıktı. Şehzade Korkut bir olubitti ile gelip yeniden şehre yerleşti. Yavuz Sultan Selim babasını tahttan indirip padişah olunca Manisa'daki Korkut'un üzerine yürüdü, şehri kuşattı. Korkut gizlice kaçtı; Yavuz Sultan Selim, şehirde ve bölgede bozulan düzeni yeniden sağlamak için oğlu Süleyman'ı (Kanûnî) idareci olarak tayin etti (919/1513). Şehzade Süleyman 926'da (1520) tahta çıkıncaya kadar şehirde annesi Hafsa Sultan ile birlikte kaldı. Padişah olunca da 921'de (1515) Manisa'da doğan oğlu Mustafa'yı şehre yolladı (Receb 939 / Şubat 1533). Onun 948'de (1541) Amasya'ya nakli üzerine yerine Receb 949'da (Ekim 1542) Şehzade Mehmed geldi. Mehmed 950'de (1543) burada hastalanıp öldü. Bunun üzerine Selim (II) 951'de (1544) Manisa'ya tayin edildi. Burada iken annesi Hürrem Sultan ve kardeşi Cihangir gelip onu ziyaret etti (953/1546). Aynı yıl Selim'in oğlu Murad (III) Bozdağ yaylağında dünyaya geldi. Bir süre sonra babasının cülûsunun ardından o da artık veliaht şehzadelerin makamı haline gelen Manisa'ya gönderildi (969/1562). On iki yıl şehirde kaldıktan sonra padişah oldu. Şehre yollanan son şehzade yine 973'te (1566) burada doğmuş olan Mehmed'dir (III); 992'den (1584) tahta çıktığı 1003'e (1595) kadar burada idarecilik yapmıştır.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru bütün Anadolu'yu etkileyen sosyal karışıklıklar Manisa ve yöresinde huzursuzluğa yol açtı. XVII. yüzyıl başlarında Celâli Kalenderoğlu Mehmed Manisa'ya yürüdü, kendi

Bizans
dönemi
surlarının
kalıntıları

sine yüklü miktarda para verilerek şehre girişi önlenildi. Ancak 1015 (1606-1607) kışı boyunca Manisa yakınlarında kaldı, şehrin ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurdu. Onun ardından 1016'da (1607) eşkıya takibine gitmediği için azledilen Aydın muhassılı Yûsuf Paşa şehrin etrafındaki kasaba ve köyleri ele geçirdi. Buraların halkı Manisa'ya sığındı. Celâlî reislerinden Birgili Cennetoğlu Manisa'ya saldırdıysa da Manisa ovasında 1035 Rebûlevvelinde (Aralık 1625) hükümet kuvvetlerine yenilip idam edildi. 1040'ta (1631) İlyas Paşa, Saruhan sancağı mutasarrıfı İbrâhim Paşa ile anlaşmazlığa düşünce onu bozguna uğratıp Manisa'ya girdi, şehri yağmaladı, halk korkudan dağlara kaçtı. XVIII. yüzyılda şehirde bazı küçük olaylar dışında önemli bir hadise vuku bulmadı. Bu dönemde ahalinin bir kısım idarecilerle olan anlaşmazlıklar sonucu mahkemeyi bastıkları ve karışıklıklara yol açtıkları tesbit edilmektedir. Bu olaylardan en ciddi olanları 1117 (1705) ve 1146 (1733) yıllarında meydana gelmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında şehir bölgenin güçlü âyan ailelerinden Karaosmanoğulları'nın etkisi altına girdi. 1798'de çıkan yangın şehirde tahribata yol açtı. XIX. yüzyılın başlarında şehirde resmî kayıtlara da intikal eden bazı olaylar meydana geldiyse de fazla büyümeden sükûnet sağlandı. Bu dönemdeki en önemli hadise Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Anadolu'ya sevk ettiği kuvvetlerin şehri işgalidir. İşgal sırasında Manisa kapıcıbaşılardan Ali Bey'e verilmiş, o da kalabalık bedevî süvarileriyle gelmiş ve şehir halkı tarafından merasimle karşılanmıştı. Ancak ağır vergi konulması ve bedevî askerlerin yağma hareketleri halkı çok rahatsız etmişti. Bu kuvvetler Kütahya Anlaşması üzerine geri çekildi (1833). Manisa ikinci büyük işgali Yunanlılar'ın Batı Anadolu harekâtı sırasında yaşadı. Yunan kuvvetleri 26 Mayıs 1919'da şehre girdi. Manisa 1922 Eylülüne kadar Yunan işgalinde kaldı. Yunan kuvvetleri çekilirken 5 Eylül Salı günü şehri ateşe verdiler, akşam söndürülen yangın sabah çarşı kesiminde tekrar başladı ve 8 Eylül'de kendiliğinden söndü. Yangın sırasında halk dağlara kaçtı, bu büyük yangın neredeyse şehrin tamamını etkiledi, 10.700 ev, on üç cami, 2728 dükkân, on dokuz han yandı, Manisa tam bir harabeye dönüştü. 8 Eylül'de Türk birlikleri Manisa yakınlarındaki küçük bir çarpışmanın ardından şehre girdi. Cumhuriyet döneminde bu tahribatın izleri kaptandı ve şehir yeniden gelişmeye başladı.

Fizikî, Sosyal ve Ekonomik Durum. Manisa, Eskiçağ'lar boyunca daha çok askerî üs özelliği taşıması sebebiyle bir kale olarak önem kazanmıştır. Şehrin sivil iskâna açık bir yerleşme yeri olarak genişlemesi Geç Roma ve Bizans devrine rastlar. Bu dönemde şehir, bugün harap haldeki iç kale kesiminde ve bunun biraz aşağısındaki alana doğru yayılmıştı. Bizans devri sonlarında surlarla çevrili alan içinde yer almaktaydı. İznik İmparatoru Vatatzes'in ikametî, daha sonra Katalanlar'ın burayı merkez yapmak istemeleri şehrin fizikî yapı itibarıyla gelişmiş olduğuna işaret eder. Öte yandan metropolitlik merkezi olarak gösterilmesi sivil iskânı bakımından önemli bir ölçüdür. Manisa'nın fizikî durumu hakkında ilk ciddi bilgileri, XIV. yüzyıldan bugüne ulaşabilen tarihî eserlerin bulundukları mevkiiler sağlar. Güneyinde yer alan surlarla çevrili kesimin ve iç kalenin Bizans'tan intikal eden iskân alanını belirlediği şehir, Saruhanoğulları döneminde daha aşağı bölgelere doğru genişleme göstermiştir. Böylece gelişme kuzeye ovaya doğru yönelmiştir. Şehrin iskân mahallerini belirleyen coğrafi şartlara, dağdan aşağı inen bir nevi sel yatağı durumunda bulunan üç dereyi eklemek gerekir. Bunlardan Akbaldır ve Serâbâd / Tabakhâne dereleri Osmanlı döneminde de belirleyiciliğini sürdürmüştür. Saruhanoğulları devri Manisa'sı dağın eteklerinde kalenin alt kesiminde ince bir yerleşme şeridi halindedir. Bu iskânda özellikle ulucaminin bulunduğu yer dikkat çekicidir. Öte yandan Saruhanoğulları dönemine ait İlyas Bey Mescidi (Cemâziyelevvel 764 / Mart 1363), Girdeci Mescidi (795/1393), Gûrhâne Mescidi (799/1397'den önce), Eskihişar Mescidi (İshak Çelebi dönemi) bu yerleşme şeridini belirler. Arşiv belgelerinden Saruhanoğulları döneminde varlığı tesbit edilen yerleşme yerleri Câmi-i Kebîr (Ulucami), Çarşı, Bölücek, Gûrhâne, Derehamam, Zindan, Çapraslar, Narlıca, Serâbâd ve Girdeci (Yenice) adlı mahallelerdir. Bu durum, Osmanlılar'a intikal eden şehrin fizikî gelişme yönünün Saruhanoğulları zamanına dayandığını ortaya koyar. Bizans Manisası'nın kaleye sıkışmış yerleşmesi giderek terk edilmiş ve şehir ovaya, düzlüğe doğru inme eğilimi göstermiştir. Osmanlı döneminde inşa edilen ulucaminin kuzeybatısındaki Ali Bey Camii (831/1427), Çarşı mahallesinin güneyindeki Çaşnığır Camii (878/1474), Karaköy semtindeki Hacı Yahyâ Camii (879/1474), Çaybaşı Mutlu mahallesindeki İvaz

Paşa Camii (889/1484) iskân yönünün eski yerleşim yerleri üzerindeki görüntüsünü oluşturur. Gelişmiş bir şehir için gerekli olan merkezilik ise ulucami mihverinden kayarak Hatuniye Camii'nin (896/1490) bulunduğu düzlüğe inmiştir. Bu kesim, Saruhanoğulları zamanında da sur dışındaki alanda olduğu anlaşılan pazar yerinin yanı başındadır ve bir bakıma şehrin fizikî gelişmesine ilk ciddi Osmanlı katkısını teşkil eder. II. Murad'ın 849 (1445) yılında kuzeydoğuda ovada yaptırdığı Manisa Sarayı, 929'da (1523) Hafsa Sultan (Sultâniye) Külliyesi'nin inşası, düz kesimdeki Osmanlı dönemi Manisa'sının yönünü tayin eden ana mihverleri oluşturmıştır.

XV ve XVI. yüzyıllarda şehzadelerin Manisa'da ikametleri fizikî görünüşte etkili oldu; özellikle şehzadelerin yanında bulunanlar tarafından yaptırılan tarihî eserler zamanla çevrelerinde birer yerleşme alanının oluştuğu merkezlere dönüştü. Meselâ Kanûnî Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan tarafından inşa ettirilen Sultâniye Külliyesi, etrafında yerleştirilen yirmi hâne ile bir iskân mahalli olmuştu. 937 (1531) tarihli tahrir defterine göre şehirdeki mahalle sayısı otuz yedi idi. Bu rakam 983'te (1575) kırk ikiye yükseldi. Söz konusu dönemde sur içindeki yerleşme hemen hemen tamamen ortadan kalkmış, buradaki Eskihişar mahallesi de boşalmıştı. Ali Ağa, Câmi-i Cedîd (Sultâniye), Hacı Yahyâoğlu, Karayûnus, Alaybey 1531'den sonra ortaya çıkan yerleşme alanlarıydı. 1531'de en kalabalık mahalle Karaköy idi. Buranın şehrin dış mahallelerinden biri oluşu iskânın yönü hakkında fikir verir. Yine Ulucami, Attar Ece Camii, Gûrhâne, Bölücek ve Çapraslar adlı mahalleler eski yerleşim alanı üzerinde kalabalık bir nüfusu barındırmaktadır. 1575'te en kalabalık mahaller içinde Çapraslar'ın yer alması nüfusun hâlâ eski şehir dokusu üzerinde toplanmış olduğunu gösterir. Şehrin toplam nüfusu 1531'de 1258 hâne (yaklaşık 6500-7000 kişi), 1575'te ise 1530 hâne (8000-8500 kişi) idi. Bu nüfus yapıyla Manisa, bölgesindeki en büyük merkez durumundaydı. Şehzadelerin şehre geldikleri ve kaldıkları dönemlerde nüfus, daha da yoğunlaşıyordu. Bunların kalabalık hizmetli grupları sosyal yapıda yeni değişimlere sebep oluyordu. Böylece hayli hareketli, o ölçüde de renkli ve dışarıya açık bir nüfus birikimi bulunuyordu. XVI. yüzyılın başlarından beri yörük / konar göçer statüsündeki gruplar da şehirdeki çeşitli mahallelerde düzenli olarak

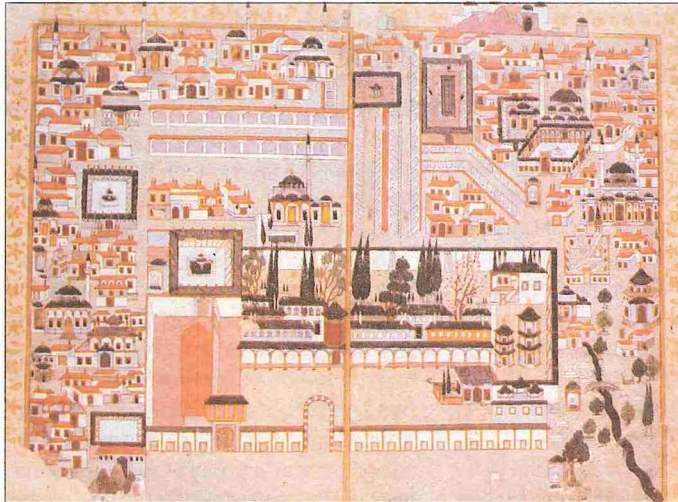
oturmakta idiler. Bu durum, Manisa yerli halkının büyük bölümünün Türkmen kökenine işaret eden önemli bir ip ucu sağlar. Gerek Saruhanoğulları gerekse Osmanlı hâkimiyeti altında şehirde XVI. yüzyıla kadar hristiyan nüfus bulunmaktaydı. XVI. yüzyıl boyunca tek gayri müslim topluluğu, İspanya'dan çıkarılıp 1500 yılından itibaren şehre yerleşen yahudi grupları oluşturmuştu. Manisa yakınlarındaki Horos adlı köyde küçük bir Rum nüfusu (1531'de yedi hâne, 1575'te yirmi iki hâne) şehzade sarayının hizmetinde istihdam edilmişti. Şehirdeki yahudiler 1531'de seksen sekiz hâne (yaklaşık 500 kişi), 1575'te 117 hanelik (yaklaşık 700 kişi) nüfusa sahipti. Bunlar, şehir içindeki bazı vakıflara ait odalarda ve Amalar adlı mahallede ikamet etmekteydi. XVII. yüzyıldan itibaren yahudilerin nüfusu azalırken şehirde Ermeni ve Rum yerleşmeleri görülmeye başlandı.

XVII. yüzyılda şehzadelerin sancağa çıkma usullerinin kaldırılması, Celâfî isyanları, bozuk iktisadî şartlar, liman şehri İzmir'in yükselişi Manisa'nın durumunu sarstı. Bununla beraber nüfus giderek arttı, ancak kapasite yetersizliği sebebiyle önemli zorluklar yaşandı. XVII. yüzyılın ilk yarısında mahalle sayısı kırk dörde, ortalarında ise elli ikiye ulaştı. Bölgeyi sarsan Celâfî isyanları etrafı duvarla çevrilmiş şehre yönelik göçleri arttırdı. Daha önce III. Murad döneminde şehir halkının bazı vergilerden (avârız türü) muaf olması da bu göçte etkili oldu. Celâfî isyanları dolayısıyla İç ve Doğu Anadolu'dan kaçan Türk, Rum ve Ermeni gruplarının bir kısmı buraya yerleşti. Bunlara XVII. yüzyılın ortalarında İran tebaası olup ipek ticareti yapan Ermeni tâcirler de eklendi. Yine çevrede az sayıdaki Rum'un emni-

yetsiz ortam dolayısıyla artık şehirde ikamet etmeye başladıkları dikkati çeker. Hatta bu yüzyılda Manisa yeniden metropolitik merkezi olarak zikredilmiştir. 1608'de Manisa'ya gelen Polonyalı Simeon, diğer bazı Batı Anadolu şehirleri gibi Manisa'da da henüz buraya yeni gelmiş küçük bir Ermeni topluluğundan bahseder ve bunların derme çatma ahşaptan iki kiliseleri olduğunu belirtir (*Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, s. 18). 1071 (1660-61) tarihli resmî bir sayımda, 1575'tekine göre önemli ölçüde bir nüfus artışı olduğu belirlenmiştir. Manisa'nın bu sırada nüfusu 3684 hâneye ulaşmıştı. Mevcut elli iki mahallesi içinde Yarhasanlar, Arpaalanı / Dâvud Fakih, Hacı İlyâs-ı Kebîr, Alaybey 100'er hâne geçiren nüfuslarıyla şehrin kalabalık mahallelerini oluşturuyordu. Şehirde iki Ermeni, bir Rum ve bir de yahudi mahallesi vardı. Bu üç gayri müslim topluluk içinde en kalabalık grubu 800 kişiyi (172 hâne) biraz geçen nüfusuyla Ermeniler teşkil ediyor, bunu 300 dolayındaki nüfusuyla (altmış iki hâne) Rumlar ve yine 300'e yakın nüfusuyla (yetmiş üç hâne) yahudiler izliyordu. Şehrin toplam nüfusu 18.000 dolayına erişmişti ve gayri müslim topluluklar bu nüfus içinde 1200 kişiyle temsil ediliyordu. 1081'de (1670-71) Manisa'ya gelen ve şehrin etrafı bir tasvirini yapan Evliya Çelebi'nin nüfusla ilgili verdiği 6660 hâne rakamı hatalı olup bunu on yıl öncesinin resmî kayıtları ışığında 3660 olarak anlamak gerekir.

XVIII. yüzyıl Manisa'sının geçmiş asırdaki durumunu koruduğu, mahalle sayısının elli dört, nüfusun ise 20-24.000 arasında olduğu avârız vergisiyle ilgili sayımlardan çıkarılabilmektedir. 1699'da şehri gören E. D. Chishull, burayı büyük

ve güzel bir şehir olarak tarif ederken yirmi kadar camisinin bulunduğunu, kalenin artık harap halde olup zindan olarak kullanıldığını, hisar içinde bir kilisenin yer aldığını belirtir (*Türkiye Gezisi*, s. 28-34), ancak nüfus yapısı hakkında bilgi vermez 1701'de gelen Tournefort ise burayı konumu itibarıyla Bursa'ya benzeter, onun yarı büyüklüğünde olduğunu yazar, tıpkı Evliya Çelebi gibi doğudan batıya doğru genişlediğini belirtir. Şehir bu yüzyılda Karaosmanoğulları'nın nüfuzu altında biraz daha gelişme kaydetti. 1770'lerde Mora İhtilâli sırasında buradan ve ekonomik bakımdan yetersiz adalardan kaçan Rumlar'ın bir bölümü Karaosmanoğulları'nın bölgedeki geniş çiftliklerinde istihdam edilmeye başlandı, zamanla bunların bir kısmı Manisa'ya yerleşti ve giderek şehrin en kalabalık gayri müslim topluluğu haline geldi. XIX. yüzyıla ait resmî nüfus verileri Rumlar'ın Ermeniler'in iki katı nüfus yoğunluğuna ulaştığını ortaya koyar. Bu yüzyılda şehre gelen seyyahlar nüfus hakkında farklı ve yüksek rakamlar verirler. 1828'de Ch. McFerlane 20.000 Türk, 9000 Rum, 3000 Ermeni, 1000 yahudiden oluşan 33.000 kişinin bulunduğunu yazar. Charles Texier 1832'de 25.000 dolayında nüfusun 4000'ini Rumlar'ın, birkaç yüzünü Ermeniler'in teşkil ettiğini belirtir. Buna karşılık 1834-1835 resmî nüfus sayımları, bu dönemde Manisa nüfusunun ancak 22-24.000 arasında olabileceğini gösteren rakamlar verir; bu sayılar 1842 sayımında da hemen hemen aynı kalmıştır (1834'te 8201 Türk, 2079 Rum, 1235 Ermeni, 344 yahudi; 1842'de 7569 Türk, 2523 Rum, 1126 Ermeni, 412 yahudi erkek fert sayılmıştı). Bu son tarihte hemen hemen XVI ve XVII. yüzyıllardaki adlarını koruyan elli dört mahalle tesbit edilmiş, bunların yirmi altısında müslüman ve gayri müslim grupların beraber yaşamakta olduğu belirlenmiştir. En kalabalık muhiti 200'er hâne geçiren nüfuslarıyla Alaybey (366), Yarhasanlar (293), Ali Ağa / Saray (264), Demirkapı (236) mahalleleri oluşturmuştur (Bilgi, *Manisa Araştırmaları*, I, 94-96). Yüzyılın ikinci yarısında nüfus biraz daha arttı. 1890'lara doğru Şemseddin Sâmî ve Cuinet 21.000 Türk, 10.400 Rum, 2000 Ermeni, 1000 yahudi, 600 yabancı olmak üzere toplam nüfusu 35.000 dolayında gösterirler. 1317 (1899-1900) yılı salnâmesinde şehirde 24.079 müslüman Türk, 5953 Rum, 2488 Ermeni, 1578 yahudi, 146 Protestan, 338 yabancidan oluşan 34.572 kişi tesbit edilmiştir (1317 *Senesi*

XVI. yüzyılın sonlarında Manisa Sarayı'nın minyatürü (Şemâilnâme-i Âl-i Osmân, TSMK, III. Ahmed, nr. 3592, vr. 10b-11a)

Aydın Vilâyeti Salnâmesi, s. 340). 1908'de toplam nüfus 35.000'di. İşgal yılları ve sonrasında geçirdiği ağır tahribatın neticesinde Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımı sırasında (1927) şehir ancak 28.635'ten ibaret bir nüfusa ulaşabilmişti.

Manisa Eskiçağ'lardan beri İç Anadolu'dan Ege kıyılarına ulaşan tarihî yolların kesişme noktasında olmakla ekonomik yönden de gelişme göstermiştir. Antik dönemde verimli ovanın ürünlerinin pazarlandığı bir merkez olarak öne çıkan, ancak zamanla askerî bir üs haline dönüşüp bu fonksiyonunu kaybeden şehir, Geç Roma ve Bizans devirlerinde az da olsa ekonomik yönden bir gelişme seyri yakalamıştır. Fakat asıl önemini Saruhanoğulları'nın merkezi olduğu dönemde kazanmaya başladı. Saruhan Bey'in hüküm sürdüğü yıllarda şehre gelen İbn Battûta burayı zengin ve güzel bir belde olarak tarif eder. Denize açılan Saruhanoğulları'nın seferler sonucu elde ettikleri ganimetler ve İtalyan devletleriyle yapılan ticaret şehrin zenginleşmesini sağladı. Ayrıca bu devirde şehir iyi gelir getiren esir ticaretinin önemli bir merkezi durumundaydı. Osmanlı hâkimiyetine girince gelişmesini daha da arttırdı. İzmir'in XVII. yüzyılda dışa açık bir liman şehri olarak yükselişine ve kozmopolit bir merkez haline gelişine kadar da bölgenin başta gelen ticaret ve pazar yeri olma özelliğini taşıdı. Burada toplanan ziraî mahsuller ve sınaî mâmulur İzmir, Foçalar (Eski ve Yeni Foça), Urla, Seferihisar ve Çeşme iskeleleriyle dışarıya pazarlanıyordu. Şehzadelerin bulunduğu XVII. yüzyılın sonlarına kadar sadece dışarıya değil dışarıdan da şehre ve özellikle şehzade sarayına çeşitli kumaşlar, eşyalar ve Mısır'dan pirinç ve baharat geliyordu. Manisa çarşısı ve pazarları hayli hareketli bir ticarî faaliyete sahne oluyor, bunda İtalyan tâcirler ve onlara aracılık yapan yahudiler önemli rol oynuyordu. XVI. yüzyıla ait şer'îye sicil kayıtları Manisalı Türk, yahudi ve İtalyan tâcirler arasındaki çeşitli ticarî işlemler konusunda bilgiler verir. Özellikle tahıl, yünü, pamuklu kumaş ve bezler, iplik, ham pamuk bu ticaretin temel mallarını oluşturmaktaydı. Söz konusu malların Manisa'nın ticarî hayatındaki yeri ve önemi sonraki yüzyıllarda da aynen devam etmiştir. Ancak XVII. yüzyılda siyasî merkez olmaktan çıkışı, sarayla olan bağının kesilişi, vaktiyle limanı durumunda bulunan İzmir'in milletler arası ticarette yıldızının parlamaya başlaması şehri gidecek geri plana itti. Bu defa Manisa İz-

mir'in art alanında ziraî ürünlerin toplandığı bir antrepo özelliği kazandı. Ancak bu yüzyılda dünya pazarlarında giderek önemi artan pamuk üretimi ve yarı mâmul pamuklu imalatıyla ilgi çekti. Sonraki asırlarda buna üzüm ve tütün eklendi. Ticarî faaliyetlerde XVII ve XVIII. yüzyıllarda yahudi araçların yerini Ermeni ve Rum tâcirler aldı, XIX. yüzyılda ise Rumlar hem ticarette hem üretim dallarında ön plana çıktı ve giderek zenginleşti. Bununla beraber Manisalı yerli tüccar ve zanaatkârın daima aktif bir iktisadî faaliyetin içinde bulunduğu sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Aynı yüzyılda dışarıya satılan mallar arasında pamuk, tahıl, yapağı, meşe palamudu, kök boya başta geliyordu.

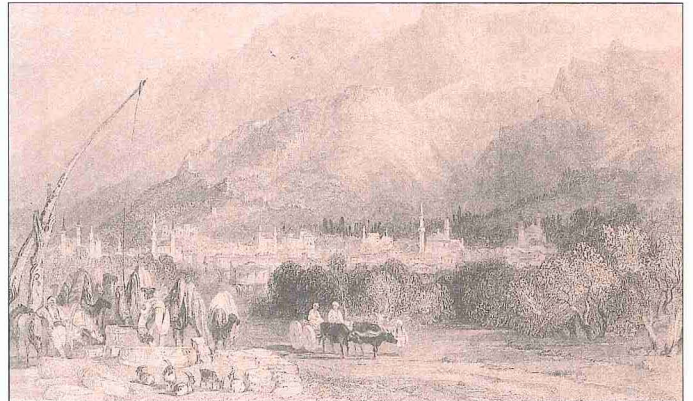
Şehirde sınaî üretimi XVI. yüzyılda daha çok küçük esnaf gruplarıncı yapılmaktaydı. Bu sırada dokumacılık ve dericilikle ilgili meslek kollarında çalışanlar diğerlerine göre sayıca fazlaydı. Özellikle bogasi (ince pamuklu), astarlık alaca, tül-bent, bez, makrama, gömleklik bezle yünlü kumaş imalatı vardı. Devlet adına donanmanın ihtiyacı olan yelken bezleriyle forsa gömleklik bezlerinin önemli bir bölümü Manisa'da dokunuyordu. Pamuklu üretimi önemi azalmaksızın sürmüştü. XIX. yüzyıl sonlarında Manisa merkezli kazada 950 kadar dokuma tezgâhı tesbit edilmişti. Bunun büyük bölümü şehirde faaliyet gösteriyordu. Ayrıca yünlü kumaş üretimi de devam ediyordu. Serâbâd ve Akbaldır dereleri etrafında toplanmış olan dericiler sahtiyan, sarı meşin, gön imal ediyorlardı; bunlar çoğunlukla Manisalı esnaf tarafından mâmul hale getiriliyordu. Manisa çarşısı Hatuniye Camii'nden Alacahamam semtine, Kurşunluhan civarından Ali Ağa Camii'ne kadar uzanan geniş bir kesimi içine alıyordu. Burada iki bedestende pamukluların tezgâhlendiği dükkânlar vardı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru şehirde on dokuz

han, 153 mağaza, iki un ve iki pamuk fabrikası, yirmi tabakhâne, on dört yağhâne, sekiz dokuma fabrikası ve dokuz kiremit-hâne mevcuttu.

Saruhan Beyliği'nin merkezi olarak Manisa aynı zamanda kültürel faaliyetlerin yoğunlaştığı bir şehir hüviyeti kazandı. İbn Battûta'nın ifadeleri Manisa'da en azından bir medresenin bulunduğuna işaret eder. Daha sonra İshak Bey'in idaresi altında şehir onun inşa ettirdiği ulucamisi, medresesi ve mevlevîhânesiyle kültürel alanda ilerleme kaydetmiş olmalıdır. Şehzadelerin ikametine ayrıldığı dönemde ise âdeta kültürel bir merkez haline geldi. Pek çok şair, edip, ilim adamı, mûsiki üstadı şehzadelerin yanında toplandı. Şehzade Korkut burada iken şöhretini duyduğu ilim ve sanat adamlarını yanına çağırıyordu. Ayrıca kalede yüzlerce ciltlik bir kütüphane oluşturmıştı. XVI. yüzyılın sonlarına kadar Manisa merkezli kültürel hareketlilik hızını kesmeden sürdü. Osmanlı tarihçisi Âli Mustafa Efendi, coğrafyacı ve seyyah Âşık Mehmed bir süre burada kaldı. Derûnî Çelebi, Serîfî, Şühûdî, Câmî gibi şairler bu şehirde yetiştirdi. Sonraki devirlerde yine isim yapmış Manisalı şair ve ilim adamına rastlanır. Şehzadelerin sancağa çıkma usulleri kaldırılınca Manisa da kültürel bakımdan hareketliliğini kaybetti, ancak oluşan kültürel vasat birçok şairin yetişmesine zemin hazırladı. Yine şehirde bulunan ve burada yetişen devlet adamları da vardır (Lala Mustafa Paşa, Kara Üveys Paşa, Defterdar İbrâhim Çelebi, Mehmed Paşa gibi). XIX. yüzyıl sonlarında şehirde yirmi beş medrese, bir idâdî, iki rüşdiye, onu müslümanlara, ikisi Rum, ikisi Ermeni ve biri yahudilere ait on beş mektep bulunuyordu. Bu sıralarda birkaç kütüphanenin de faaliyet gösterdiği belirtilir.

İdarî Yapı. Manisa'nın merkez olduğu bölge Saruhanoğulları döneminde Alaşeh-

XIX. yüzyılın
ikinci yarısında
Manisa'nın
Thomas Allom
tarafından
yapılan
bir gravürü
(R. Walsh,
*Constantinople
and the Scenery
of the Seven
Churches
of Asia Minor*,
London 1840, I, 8)

hir'den İzmir körfezine, Bergama'dan Turgutlu ve Kemalîye'nin güneyine kadar uzanan sahayı içine alıyordu. Saruhan Beyliği Osmanlılar'a katılınca oluşturulan idarî bölge yani sancak hemen hemen beylik sınırlarını korudu. Merkezi olan Manisa'nın değil beyliğin adını taşıyan Saruhan sancağı Anadolu beylerbeyliğine bağlı olup XVI. yüzyılda merkez kaza dışında on bir kazadan oluşuyordu. Bunlar Adala, Akhisar, Demirci, Gördek, Gördes, Güzelhisar, Ilıca, Kayacık, Marmara, Menemen ve Nif kazaları idi. Sancağın bir ucu Menemen vasıtasıyla Foçalar'a uzanıyor, denize açılıyordu. Manisa merkez kazasında ise altı nahiye bulunuyordu (Manisa, Canşa, Doğanhisar, Palamut, Yengi ve Emlak). Şehzadelerin idareci oldukları sırada sancak yöredeki diğer sancakların merkezi oluyordu. XVII. yüzyıl kayıtları sancağın sınırlarında herhangi bir değişikliğin olmadığını, ancak bazı nahiyelerin kaza haline getirilip kaza sayısının arttırıldığını gösterir. 1628'de Men-dehorya (Kemaliye) ve Borlu kaza oldu, ardından Turgutlu merkez kazadan ayrılıp müstakil kaza yapıldı. Bu durum XIX. yüzyıla kadar sürdü. 1833'te Mısır ordusunun Kütahya'dan ayrılması üzerine Anadolu eyaleti dörde ayrılınca, Saruhan sancağı Aydın vilâyetine bağlandı. 1834-1835'te Saruhan sancağının on beş kazası bulunuyordu. Daha öncekilere Foça da eklenmişti. 1842'de Sart Salihli kazası katıldı. 1845'te Aydın'dan ayrılıp Karesi ile birleştirildi. İki yıl sonra yeniden Aydın'a bağlandı. Bu durumunu 1922'ye kadar sürdürdü. 1867'de sancakta dokuz kaza vardı ve daha önce adlarına rastlanan Eşme, Kula, Alaşehir buraya bağlanmıştı. 1880'de Kırkağaç, 1881'de Bergama, Soma ve Gediz dahil edildi. Foçalar ve Menemen 1869'da İzmir'e nakledilmişti. 1882'de sancağın kazaları hemen hemen bugünkü durumunu almış oldu. 1900'de sancak merkez kaza dışında Akhisar, Alaşehir, Demirci, Salihli, Soma, Kırkağaç, Kasaba / Turgutlu, Kula ve Gördes'ten oluşuyordu.

Manisa merkezli Saruhan sancağı XVI. yüzyılda 150.000 dolayında nüfusa sahipti. Bunun 50.000'ine yakını yörük grupları teşkil ediyordu. Bu rakam yüzyılın ikinci yarısında iki katına ulaştı. XIX. yüzyılın istatistikî verilerine göre sınırlardaki oynamaların da rolüyle 300.000'i aşan nüfusu vardı. Manisa merkez kazası genellikle Manisa ovasını içine alan kesimi oluşturuyordu. XVI. yüzyılda burası Manisa şehri hariç 10.000 dolayında bir nü-

fusu barındıran 100'den fazla köye sahipti. 1885-1900 yıllarında şehir nüfusu dahil merkez kazada 87-100.000 arasında nüfus mevcuttu. Saruhan sancağı köyleri XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Mora'dan, Kafkasya'dan ve daha sonra Balkanlar'dan gelen yoğun göçmen yerleşmelerine sahne oldu.

Manisa Cumhuriyet dönemine Yunan işgalinin ve bunun sebep olduğu büyük yangının tahribatını gidermekle başladı ve şehir âdeti yeni baştan imar edildi. Geniş caddeler, meydanlar ve parklar bu dönemde açıldı. Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımında nüfusu henüz 30.000'i bulmazken (28.635) özellikle 1950'den sonra çevresine yeni ve düzenli karayollarıyla bağlanması sanayi (ham maddesini tarımdan alan çeşitli sanayi) ve ticaret faaliyetlerinin canlanmasına paralel olarak hızla artmaya başladı. 1960'ta 60.000'e (59.675), 1980'de 100.000'e (94.165) yaklaştı. İlk defa 1985'te 100.000'i geçen nüfusu (127.012) 1997'de 200.000'i aşarak (201.340) 2000 yılında 214.345'i buldu. Bu nüfusuyla Manisa, XXI. yüzyıla girerken İzmir ve Denizli'den sonra Ege bölgesinin üçüncü büyük şehri durumuna geldi. Nüfus artışıyla birlikte mekân üzerindeki büyümesini de sürdüren şehir kuzeyde istasyona, batıda İzmir istikametine doğru genişlemiştir. Bu gelişme şehre sonradan eklenen, cadde ve sokakları birbirini dik olarak kesen yeni kesimlerle dar ve dolambaçlı sokaklara sahip eski yerleşme alanlarının kolaylıkla birbirinden ayrılabilceği bir özellik taşımaktadır.

Manisa şehrinin merkez olduğu Manisa ili İzmir, Balıkesir, Kütahya, Uşak, Denizli ve Aydın illeriyle çevrilmiştir. Merkez ilçeden başka Ahmetli, Akhisar, Alaşehir, Demirci, Gölmarmara, Gördes, Kırkağaç, Köprübaşı, Kula, Salihli, Sarıgöl, Saruhanlı, Selendi, Soma ve Turgutlu adlı on beş ilçeye ayrılır. 13.096 km² genişliğindeki Manisa ilinin sınırları içinde 2000 yılı

nüfus sayımına göre 1.260.169 kişi yaşıyordu, nüfus yoğunluğu ise 96 idi.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2002 yılı istatistiklerine göre Manisa'da il ve ilçe merkezlerinde 385, kasabalarda 181 ve köylerde 1010 olmak üzere toplam 1576 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı yetmiş ikidir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr.165; nr. 166, s. 301-364; nr. 398, s. 1-60; BA, KK, nr. 180; nr. 181; nr. 2631; TK, TD, nr. 115; nr. 544, vr. 2^a-29^a; 1317 Senesi Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 20. Def'a, s. 328-341; İbn Battûta, Seyahatnâme, I, 337-338; Âşık Mehmed, Menâzırü'l-avâlin, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 606, vr. 328^{a-b}; Polonyalı Si-meon'un Seyahatnamesi: 1608-1619 (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 18-19; Kâtib Çelebi, Cihannümâ, s. 635; Evliya Çelebi, Seyahatnâme, IX, 66-79; E. D. Chishull, Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş (trc. Bahattin Orhon), İstanbul 1993, s. 28-34; Tournefort, A Voyage into the Levant, London 1741, III, 328; R. Chandler, Travels in Asia Minor and Greece, Oxford 1825, s. 330 vd.; F. J. Arrundel, Discoveries in Asia Minor, London 1834, s. 212-213; C. Mac Farlane, Constantinople in 1828, London 1829, s. 180 vd.; B. Poujoulat, Voyage à Constantinople, Paris 1840, s. 92; Ch. Texier, Küçük Asya (trc. Ali Suad), İstanbul 1339, II, 84-85; Cuinet, III, 536-542; İbrahim Gökçen - M. Çağatay Uluçay, Manisa Tarihi, İstanbul 1939; M. Çağatay Uluçay, Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, İstanbul 1940-46, I-II; a.mlf., XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı, İstanbul 1942; a.mlf., XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1944; a.mlf., Manisa Ünlüleri, Manisa 1946; a.mlf., 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955; a.mlf. - Besim Darkot, "Manisa", İA, VII, 288-294; İbrahim Gökçen, XVI. ve XVII. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri Sanatları Tarihi Üzerinde Bir Araştırma, İstanbul 1945; a.mlf., 16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler, İstanbul 1946; a.mlf., Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar, İstanbul 1946-50; I-II; a.mlf., Tarihte Saruhan Köyleri, İstanbul 1950; Nusret Köklü, Dünkü Manisa, Ankara 1970; a.mlf., "Saruhanlılar Devrinde Manisa", Manisa, sy. 4, Manisa 1983, s. 22-40; Kamil Su, Manisa ve Yöresinde İşgal Anıları, Ankara 1982; Oktay Akşit, Manisa Tarihi, İstanbul 1983; Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazâsı, Ankara 1989; a.mlf., Unutul-

Manisa
Hükümet
Konağı

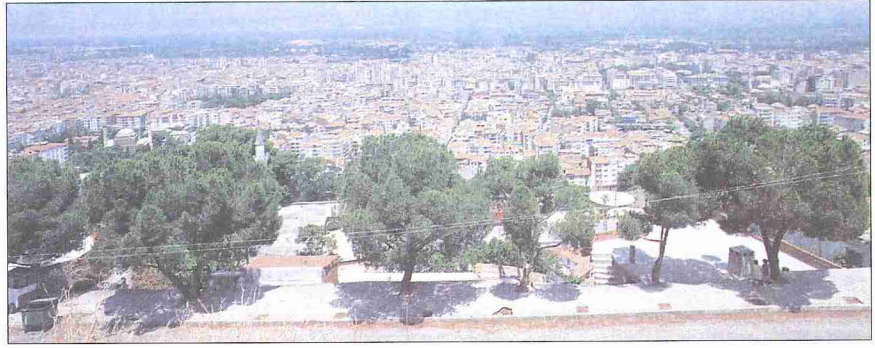
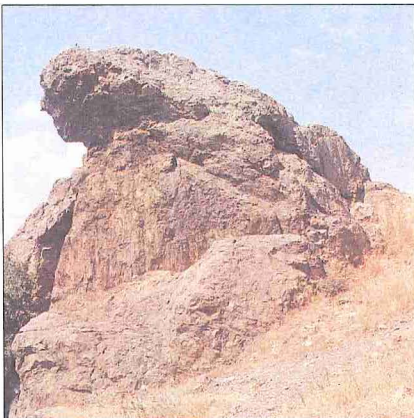
muş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri, İstanbul 1997; a.mlf., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2003, tür.yer.; a.mlf., "Evliya Çelebi'nin Manisa'ya Dair Verdiği Bilgilerin Değeri", *MÜTAD*, sy. 4 (1989), s. 215-223; Teoman Ergül, *Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)*, İzmir 1991; Hilal Ortaç, *Tanzimattan Birinci Meşrutiyete Manisa* (doktora tezi, 1996), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Y. Nagata, *Tarihte Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997, tür.yer.; Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999; Nuran Tezcan, *Manisa nach Evliya Çelebi*, Leiden 1999; Mehmet Günay, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manisa'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu, 1650-1675* (doktora tezi 2000), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Önder Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal ve İktisadi Durumu* (doktora tezi, 2001), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Nejdett Bilgi "1834-1835 Yıllarında Saruhan Sancağında Nüfus", *Manisa*, sy. 13 (1997), s. 21-22; a.mlf., "1842 Yılında Saruhan Sancağının Nüfusu ve İdari Bölünüşü", *Manisa Araştırmaları*, I, Manisa 2001, s. 87-122; *Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 4348-4349; V. Minorsky - [S. Faroqi], "Magh'nisa", *EJ²* (İng.), V, 1169-1171.

FERİDUN EMECEN

□ MİMARİ. Lidyalılar, Persler, Make-donya ve Bergama krallıklarının yönetiminde kaldıktan sonra Roma, Bizans imparatorlukları dönemlerinde Batı Anadolu'nun önemli kalelerinden biri olan, Saruhanlılar ve Osmanlılar'ın önemli bir merkezi haline gelen Manisa sanat yönünden zengin bir potansiyele sahiptir. Bizans öncesine ait izler kaybolmuş, sadece Niobe Anıtı denilen, Yunan mitolojisiindeki bahtsız annenin taşlaşmış silueti olduğu söylenen Sipil (Spylos) dağının eteğindeki kaya kalmıştır. Sipil dağında iç

Manisa'da Sipil dağının eteğindeki Niobe Anıtı

Manisa'dan bir görünüş

kalenin doğu kısmındaki duvarlar Helenistik dönem kalesine ait olmalıdır. Roma devrinde şehir doğuya düzenlenen seferlerin hareket noktasıydı. Bina ve tapınakları milattan sonra 17 yılındaki depremde yıkılınca İmparator Tiberius şehri imar ettirmiştir. Bizans döneminde Hristiyanlığın benimsendiği ilk şehirlerden biri olan Manisa kısa sürede piskoposluk merkezi haline gelmiştir. Laskarisler zamanında darphâne ve hazinenin bulunduğu, ekonomik ve stratejik yönden önemli bir merkez olmuştur. Bu dönemden günümüze ulaşabilen Bizans istihkâmı dağın eteğindeki dış kale ile Akropolis'teki iç kaledir (Sandikkale). 1313'te Saruhanlılar'ın kaleyi onararak kullandığı, XV. yüzyıldan sonra şehrin sur dışına taşıdığı, Osmanlılar devrinde yine onarım gördüğü, XVI. yüzyıl sonlarında kalede mahkûmların tutulduğu bilinir. XVII. yüzyılda iç kale küçük bir yerleşme durumunda olup aşağı kale haraptır. XVIII. yüzyıldan itibaren terk edilen kale harap olmuştur. III. İoannes Vatatzes zamanında (1222-1254) şehre büyük bir manastır yapılmıştı. Ayrıca Akbaldır deresinde bir su yolunun izleri görülür. Türk dönemi yapılarında devşirme olarak kullanılan parçaların başlıcaları ulucami ve medresesinin avlusundaki sütun başlıklarıyla gövdele, İlyas Bey Mescidi'nin son cemaat yerindeki sütun başlığı, Revak Sultan Türbesi'nin güney duvarındaki örgü motifli döşeme parçası, İvaz Paşa Camii'nin son cemaat yeri sütun başlıkları, pencere söveleri, duvar dolgularıyla Manisa Müzesi'ndeki parçalardır. Şehrin tarihî eser zenginliğini Saruhanlılar ve Osmanlılar zamanında yapılmış binalar teşkil eder.

Külliyeler. Manisa'nın en eski külliyesi Saruhanlılar devrinde İshak Çelebi'nin

Emet b. Osman'a yaptırdığı Manisa Ulu Camii Külliyesi'dir (bk. ULUCAMİ). Cami, medrese, türbe, hamam ve çeşmeden oluşan külliye camii ve medrese 780 (1378-79) tarihlidir. İshak Çelebi'nin türbesi medrese avlusunun kuzeyinde yer alır. Caminin kuzeydoğusundaki hamam ise haraptır (bk. ÇUKUR HAMAM). Külliye imaret, mektep ve çeşmeyle bütünleniyordu. Kapının köşesindeki saat kulesi XVII. yüzyılda yapılmıştır. Mevlevîhâne imaret olarak inşa edilmiş, sonraları fonksiyonu değiştirilmiş olmalıdır (bk. MANİSA MEVLEVÎHÂNESİ). Hatuniye Külliyesi 896 (1490-91) tarihlidir. Cami, medrese, imaret ve mektepten oluşan külliye günümüze yalnız cami ve mektep ulaşabilmiştir (bk. HATUNİYE KÜLLİYESİ). Hafsa Sultan Külliyesi'nin mimarı Acem Ali'si'dir. Cami, medrese, imaret, mektep, dârüşşifâ ve hankahtan oluşan bu külliye 929'da (1523) inşa edilmiştir. Külliye Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 945-946'da (1538-1539) dârüşşifâ ve hamam eklenmiştir (bk. HAFSA SULTAN KÜLLİYESİ). Hüsrev Ağa'nın cami ve hamamdan oluşan külliyesinin cami kısmının inşa tarihi kubbe aleminde 962 (1554-55) olarak kayıtlıdır. Kare planlı hariminin üzerini sekizgen kasnaklı basık bir kubbe örter. Kaba taş ve tuğla almasığ örgülü duvarları, mermer söveli, alınlıkları sivri kemerli, alçı şebekeli pencereleri vardır. Hamamın inşa tarihi 966'dır (1558-59). Giriş cephesi sivri kemerli yan yana üç derin eyvan şeklinde düzenlenmiş, bunlardan ortadakinden bir kapıyla soyunmalığa geçiş verilmiştir. Bu bölüm sekizgen kasnaklı ve ortası aydınlık fenerli kubbeye örtülmüştür. Sıcaklık ve halvetleri küçük kubbe, dikdörtgen planlı hazne ve külhanı meyilli çatıyla örtülmüştür. Murâdiye Külli-